

Szelektáló tantárgyak – determináló felekezeti helyzet

Adatok a gimnáziumi eredményesség és a felekezeti hovatartozás kapcsolatára a két világháború közötti Újpesten

A kutatásról röviden

Történeti oktatásszociológiai, statisztikai jellegű vizsgálódásunkkal a két világháború közötti Magyarország középiskolai egyenlőtlenségeinek nyomába szegődtünk egy főváros közeli agglomerációs ipari település, Újpest (akkor egyetlen) fiúgimnáziuma eredeti adatforrásainak feltárása alapján. Munkánk elméleti és gyakorlati szempontból is Karády Viktor akadémikus közel két évtizedes, a hazai iskolarendszer egyenlőtlenségi problematikája felekezeti dimenzióját feltáró tevékenységének nyomdokaiban halad.¹ Konkrétan Nagy Péter Tibor kutatásába kapcsolódtunk be, amelynek célja eredeti oktatás(szervezet)i anyagok, nevezetesen 1945 előtti iskolai anyakönyvek és értesítők értékes információinak mentése, statisztikai feldolgozása.

A helyszín

Újpest, a főváros IV. kerülete 1950. január 1-jéig önálló település volt. Alapítása az 1830-as évekre vezethető vissza – amikor is a korabeli Pest-Buda igényei és lehetőségei életre hívták. Első lakói a fővárosba való beköltözésben akadályozott zsidó kereskedő és iparos telepesek, a céhszankcióktól itt nem fenyegetett (kontár) kézművesek, a későbbiekben pedig a Budapesten dolgozó, de itt olcsóbb lakhatást-megélhetést találó munkások, hivatalnokok voltak.²

A századfordulóra a negyvenezer főt is meghaladó lélekszámú, rohamosan fejlődő (óriás)-község 1907-re rendezett tanácsú várossá válhatott. Rövid időn belül Budapest, Temesvár és Pozsony után az ország negyedik legnagyobb ipari településévé nőtte ki magát.³

Felezeti szempontból sajátos, hogy Újpest izraelita közösségének létszamaránya 1930-ban a 67 400 fős helyi társadalomban megközelítette (17 százalék, 11 400 fő), a magas fővárosi (20 százalék) koncentrációt, miközben az országos arány 5,1 százalékos volt.⁴

Jól érzékelhető különbségeket tapasztalunk a műveltség-iskolázottság terén is. A diplomával rendelkezők durván négyszer, a teljes középiskolát végzettek két és félszer akkora arányban éltek a fővárosban (4 ill. 9 százalék), mint Újpesten (1 ill. 4 százalék) 1930-ban. (A gimnáziumi négyosztályos bizonyítvánnyal rendelkezők esetében azonban már összeháródott ez az iskolázottsági „olló”, nagyjából ugyanolyan aránnyal találkozunk e csoporttal mindkét városban: a hat éven felüli írni-olvasni tudó lakosság 18, ill. 16 százaléka.)⁵

Az 1905-ös alapítású, eredetileg községi gimnázium az 1920–21. tanévben vette fel a Könyves Kálmán nevet, 1924–34 között, mint reálgimnázium működött. Az általunk

1 Karády Viktor (1997) A középiskolai piac társadalomtörténeti problémái Magyarországon, 1996. In: *Iskola és társadalom*. – (1997b) *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Replika Kör, Bp. – (2000a) *Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon, 1984*. In: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Replika Kör, Bp. – (2000b) *Felekezetsajátos középiskolázási esélyek és a zsidó túliszkolázás mérése*. In: U.o.

2 Bokor László (ed) *Újpest története*. Bp. Főváros IV. kerületi Tanács V. B. Bp. 1969.

3 Gerelyes Ede (ed) *Újpest története*. Közgazdasági és Jogi Kk. Bp. 1997.

4 Thirring Lajos, Dr.: *Nagy-Budapest népessége, Statisztikai Közlemények* 78. köt. 1. sz. Bp. 1935.

5 Thirring, i.m.

megfigyelt időszak közepén, az 1930–31. tanévben a város elitképzőjének számító középiskolában 13 osztályban összesen 24 tanár oktatta a 671 fős tanulóiifjúságot.⁶ Ebből a diáklétszámból 60 százalék a katolikus, 23 százalék a zsidó, 10 százalék a református és 5 százalék az evangélikus vallásúak aránya. A korabeli újpesti társadalom felekezeti megoszlásához képest tehát katolikus alul-, és izraelita felülreprezentáltság jelentkezett,⁷ amely a felekezetspecifikus lemorzsolódás hatására a felsőgimnáziumban még erőteljesebben érvényesült.⁸

Adatok, összefüggések

A minta, kb. 1620 fő fiú az újpesti Könyves Kálmán (Reál)Gimnázium teljes négy (1920-ban, 1923-ban, 1927-ben és 1931-ben) elsős, összesen 812 fős; négy (1924, 1927, 1931, 1935-ben) ötödikes, összesen 541 fős, és négy (1927, 1930, 1934, 1938-ban) nyolcadikos, összesen 273 fős évfolyamából (nyilvános és magántanulók együtt) került ki.

Az oktatási szelekció, illetve az iskolai eredményesség mérésére a magyar nyelv és irodalom, a latin, a német, a mennyiségtan és a testnevelés tantárgyat választottuk. Egyrészt azért, mert ezek a stúdiumok közismerten „próbára tették” a diákok képességeit, készségeit, motivációját, az intézmény számára pedig „szűrték”, válogatták a tanulóközönséget. Praktikusán pedig azért, mert ezek a tantárgyak az általunk vizsgált 1, 5 és 8. évben is a diákok többsége (ha nem is mindenki) számára kötelező volt.

Szelekció első és ötödik osztályban

A nyolcosztályos gimnáziumi tanulmányok három fontos időpontjában felvett adatainkkal a tantárgyi értékelés, szelekció időbeni mintázatát is kívántuk rekonstruálni.

A Könyves Kálmán Gimnáziumban (1920–1938 között) a nyolc éven keresztül tanított tárgyak közül az elégtelen minősítések magas arányával mind az alsó- mind a felsőgimnáziumi tanulmányok „legszigorúbb” tárgya a latin volt.

Az első tanév végi feltűnően magas bukási arány (19 százalék) négy év múltán alacsonyabb szintre állt be (14 százalék), de „stabilan” magas maradt ötödikben is. Az intézmény értékelési rendszerének e jellemzője az iskola hagyománykövető beállítódására, az ún. latinus műveltség tekintélyének védelmére utal.

A másik közismerten „nehéz” tantárgy, a matematika-mennyiségtan szelektáló funkciója ebben az intézményben igazán ötödik osztályban volt meghatározó, ekkor elérte a latin „karakteresen” magas elégtelen arányait. (Úgy tűnik, az osztályozás szigorúsága, illetve a szűrés mértéke aztán meghozta az eredményét, a mennyiségteni jelesek aránya a négy évvel korábbihoz képest megduplázódott az érettségi előtt.) Ezt részben magyarázhatjuk a tárgy ismeretanyagának, illetve elosztásának jellemzőivel is. Az alsógimnázium számtana a felsőgimnáziumban vált a hétköznapi ismereteken, gyakorlaton túllépő matematikává. Ugyanakkor a korszak modern követelményeinek oktatási leképeződéseként is számon tarthatjuk a két tárgynak a tanulmányok második felében tapasztalt „szelekciós konkurenciáját”.

6 Ugró Gyula, Dr.: Újpest 1831–1930 Magyar Városok Monográfiája XI. Bp. 1932.

7 Terstyánszky Zombori Viktória: Az újpesti Könyves Kálmán Gimnázium diákjai a XX. század első felében, szakdolgozat Bp. 2001.

8 Radics Péter: A családi-társadalmi háttér összefüggése az iskolai eredményességgel a Könyves Kálmán Állami Reálgimnázium tanulóközönségének körében a két világháború közötti időszakban, szakdolgozat Bp. 2002. Sárkány Eszter: A két világháború közötti Újpest oktatásának vizsgálata: a helyi gimnázium és polgári iskola rekrutációja az 1930-as években, szakdolgozat, 2002.

1. táblázat: A vizsgált tantárgyak osztályzataiban a jelesek és elégtelenek megoszlása évfolyamonként (százalék)

Évfolyam		Magyar	Latin	Német	Mennyiségktan	Testnevelés
I.	Jelesek	14	11	13	10	21
	Élégtelenek	9	19	14	11	29*
V.	Jelesek	17	10	15	8	22
	Élégtelenek	5	14	12	15	22*
VIII.	Jelesek	23	17	16	19	36
	Élégtelenek	2	3	1	2	11

* Az elégtelen helyett elégséges értendő.

A helyi magyartanítás minősítési gyakorlatában már az első osztályban erőteljesen jelen volt a legjobb kiemelése (másképpen annyi jeles, mint elégtelen osztályzat, miközben latinból a bukási arány volt kétszer olyan magas, mint a jeles arány) – bár az egy tizedes szelekció mellett. Ezt követően, a felsőgimnázium kezdetén a többi vizsgált tárgyhöz képest jóval alacsonyabb elégtelen arány jelzi ezt a tendenciát, ami a tanulmányok végére még inkább a tárgy jellemzőjévé vált ebben a középiskolában. Ebből arra következtethetünk, hogy az első osztályos (alsós) szűrés után az érettségire aspiráló felsősök körében a szükséges anyanyelvi kompetenciák már adottak voltak, és érvényesülhetett (a hivatalnoki-polgári háttérű többséget jellemző) otthonról hozott műveltség.

A testnevelés gyenge minősítése – elégtelen nem lévén, az elégséges vagy a felmentés – nem játszhatott olyan szelektáló funkciót, mint az elméleti tárgyak esetében a pótvizsgára irányítás. Ennek ellenére a testnevelési teljesítés itt is vallott az iskolai beilleszkedésről, a diákok iskolai adaptációjának részét képezte.

A felekezeti hovatartozás

Magyarországon a vallási hovatartozásnak mindig fontos szerepe volt a társadalmi érvényesülésben. Korszakunkban az iskolai beilleszkedés és előmenetel alakulásában a diákok felekezeti hovatartozása legalább olyan fontos tényező volt, mint az iskolázott család társadalmi-gazdasági helyzete. Mit jelent ez az általunk megfigyelt mikrokozmoszban, a gimnáziumi tanulmányok kiemelt időpontjaiban tantárgyanként?

A felsőgimnázium első tanéve után: az érettségire aspiráló *katolikus* diákok már jóval kevésbé eredményesek latinból, mint négy évvel korábban az alsógimnáziumot kezdők. Átlag feletti (18 százalék) az elégtelenek és átlag alatti (8 százalék) a jelesek aránya. Ugyanez tapasztalható mennyiségktanból és németből is. A vizsgált tárgyak közül egyedül magyar nyelv és irodalomból volt átlag körüli a bukás arányuk (6 százalék), de a jelesek aránya itt is elmaradt az átlagostól (14 százalék). A leggyengébb osztályzatok arányait tekintve ötödik osztályban a többségi vallást képviselő diákokat érintette leginkább a pótvizsga kötelezettség.

Az *izraelita* gimnazisták német eredményét kiemelkedőnek tekinthetjük, akárcsak négy évvel korábban, a jelesek magas (22 százalék), az elégtelenek alacsony aránya (4 százalék, negyedannyi, mint a katolikusoknál) feltűnő ennél a csoportnál. Hasonlóan kedvezőek a mennyiségtan arányértékei, főleg a bukások tekintetében (10 százalék). A magyar elégtelenek előfordulása (3 százalék) is valamivel alacsonyabb a másik két felekezeti csoport teljesítményéhez képest (de az izraeliták első osztályos, akkor „leggyengébb” értékéhez képest is). Magyarból és latinból is átlag feletti a legjobb osztályzatot szerzők

aránya (22 százalék, 14 százalék), igaz ilyen eredményt értek el a protestáns diákok is. Testnevelésből azonban csak minden tizedik izraelita felekezetű diák érte ezt el (ez arányaiban kevesebb, mint harmada a másik kisebbségi csoport arány értékének, kevesebb, mint fele a többségének).

2. táblázat: A jelesek és elégtelenek előfordulási aránya az adott tárgy összes osztályzatának százalékában a diákok egyes felekezeti csoportjaiban az első gimnáziumi tanév végén

1. évfolyamok	Osztályzatok	Osztályzatok átlagos elő- fordulása	R. katolikus	Reform.- evang.	Izraelita
Magyar nyelv és irodalom	Jelesek	14	13	11	18
	Élégtelenek	9	8	10	11
Latin	Jelesek	11	12	10	9
	Élégtelenek	19	17	29	20
Német	Jelesek	13	9	6	25
	Élégtelenek	14	12	24	11
Mennyiségtan	Jelesek	10	9	11	12
	Élégtelenek	11	10	14	10
Testnevelés	Jelesek	21	24	28 +	12

3. táblázat: A jelesek és elégtelenek aránya az adott tárgy összes osztályzatának százalékában a diákok egyes felekezeti csoportjaiban az ötödik gimnáziumi tanév végén

5. évfolyamok	Osztályzatok	Osztályzatok átlagos elő- fordulása	R. katolikus	Reform.- evang.	Izraelita
Magyar nyelv és irod.	Jelesek	17	14	22	22
	Élégtelenek	5	6	5	3
Latin	Jelesek	10	8	14	14
	Élégtelenek	14	18	8	10
Német	Jelesek	15	11	18	22
	Élégtelenek	12	16	10	4
Mennyiségtan	Jelesek	8	7	11	10
	Élégtelenek	15	17	16	10
Testnevelés	Jelesek	22	24	36 +	11

A *protestáns* ötödikeseknél nyomát sem találni a korábbi gyenge latin eredményeknek, mind az elégtelenek, mind a jelesek terén a legjobban teljesítettek (14 ill. 8 százalék). Magyarból és mennyiségtanból átlagos (5 ill. 16 százalék), németből valamivel átlag alatti (10 százalék) bukás arányt produkáltak. Átlag feletti arányban értek el jeles osztályzatot a már említett latinon kívül magyarból, mennyiségtanból (szinte megegyezően az izraelita csoporttal) és valamelyest németből is. Emellett vitathatatlan volt eredményességük a testnevelés terén, több mint egyharmaduk jelest kapott.

Az érettségi előtt: a *katolikus* végzősök körében minden vizsgált tárgyból átlag alatti volt a jelesek aránya, a leginkább német nyelvből.

Az *izraelita* felekezetűek eredményei közül a legfeltűnőbb a magyar jelesek magas aránya. (Minden harmadik jelest kapott, másfélszer annyian, mint a katolikusoknál, két

és felszer annyian, mint a protestánsoknál.) Németből jóval, latinból is valamivel átlag feletti arányban jeleskedtek. Mennyiségtanban valamelyest a protestáns diákok eredményei mögött, de még mindig átlagon felül (21 százalék) érték el ezt a minősítést. Bár testnevelésből közel háromszor annyian szereztek meg ezt a legjobb értékelést (28 százalék), mint négy évvel korábban, még mindig jócskán alul maradtak a másik két felekezeti csoport teljesítménye mögött.

4. táblázat: A jelesek és elégtelenek aránya az adott tárgy összes osztályzatának százalékban a diákok egyes felekezeti csoportjaiban a nyolcadik gimnáziumi tanév végén

8. évfolyamok	Osztályzatok	Osztályzatok átlagos elő- fordulása	R. katolikus	Reform- evang.	Izraelita
Magyar nyelv és irod.	Jelesek	23	20	13	33
	Élégtelenek	2	3	0	1
Latin	Jelesek	17	15	15	20
	Élégtelenek	3	4	0	3
Német	Jelesek	16	9	20	26
	Élégtelenek	1	2	0	0
Mennyiségtan	Jelesek	19	16	23	21
	Élégtelenek	2	3	0	3
Testnevelés	Jelesek	36	36	56	28

A *református-evangélikus* nyolcadikosok az igen kedvező testnevelés eredményeik (56 százalék) mellett mennyiségtanból szereztek nagy arányban jelest (23 százalék). Németből átlagon felül, latinból valamelyest átlag alatt tették ugyanezt. Meglepő azonban, hogy magyarból jóval átlag alatti arányban (13 százalék) kaptak csak legjobb osztályzatot (pedig ötödikben jóval átlag feletti arányban sikerült jeleseket szerezniük).

Összefoglalás

Az első tanév végén mind a három vizsgált csoport latinból bukott a legnagyobb arányban (17, 20, 29 százalék).

Miközben a többségi vallásúak közül nagyjából minden hatodik, addig az izraelita felekezetű tanulók közül minden ötödik, a protestáns elsősök körében minden negyedik diáknál is gyakrabban került elégtelen a bizonyítványokba ebből a tárgyból. A lemorzsolódás veszélye leginkább ez utóbbi, legkisebb számú felekezeti kisebbség csoportját fenyegette.

A finom aránykülönbségekből azonban arra következtethetünk, hogy a tanulmányok kezdetén az oktatási szelekció a katolikus diákok körét kevésbé érintette. A felsőgimnáziumban viszont a kisebbségek jobb eredményei szembetűnők. Ötödik osztályban mind az elégtelenek, mind a jelesek tekintetében, a tanulmányok végén pedig a legjobb értékelések terén ismét – az öt vizsgált tárgy közül négyből – maguk mögé utasították a többségi valláshoz tartozók csoportját. Ötödik osztályban a pótvizsga kötelezettség (ezzel az intézményi kihullás veszélye) már inkább a katolikus gimnazistákat érintette.

A Könyves Kálmán Gimnáziumban a megfigyelt időszakban az elméleti (a testnevelésen kívüli) tanulmányok meghatározó részére vonatkozóan, tehát az izraelita felekezetű diákok csoportját tekinthetjük a legsikeresebbnek. Elsős teljesítményükre jellemző volt, hogy három vizsgált tárgyból is igen jól szerepeltek, aztán négy évvel később az előnyös jeles arányok megtartása mellett az elégtelenek kedvezőbb mértékét látjuk. A végzőseik

közül pedig minden harmadik jelest szerzett magyar nyelv és irodalomból, ami kimagaslónak számított nemcsak a másik két csoport teljesítményéhez, de a más tárgyakból produkált saját szintén jó eredményeikhez képest is.

Kitekintés

Karády Viktor jóval hosszabb idősorokon, nagyobb mintákon, változatos mérőeszközökkel bizonyította a felekezetspecifikus tanulmányi eredményesség érvényesülését. A felekezeti kisebbségeknek (első sorban az izraelitáknak) a tanulmányi eredményessége, többlet-teljesítménye ugyanezen az újpesti helyszínen a lehető legrövidebb időegység (egy tanév: 1930–31.) keresztmetszetében (nyolc évfolyam) eltérő mérőszámmal (tanügyi átlagok) végzett vizsgálata során is megjelent.⁹ Ezek alapján elmondhatjuk, hogy a két világháború közötti időszak Újpestjén a gimnáziumi elitképzés konkrét adatokkal mért felekezeti jellemzői az országos, történeti trendbe illeszkedtek.

Munkánk e részének bemutatását a terület kiváló kutatójának lehető legtömörebb és legáltalánosabb konklúziójával zárjuk: „Eredményeink általános tanulsága, tehát az, hogy az iskolai érdemelv szerint a zsidók és az evangélikusok mutatták fel az úri osztályba jutás kritériumai közül a legmagasabb szintű igazolt műveltségötökét.”¹⁰

Radics Péter & Sárkány Eszter

Tekintély és szöveg (miért van baj a cigány népismerettel?)¹

Tudományágunk fejlődésével csak remélhetjük, hogy ez a fajta szellemi gyomirtás tevékenységünknek kevésbé fontos részévé válik. Pillanatnyilag azonban az a helyzet, hogy a régi elméletek inkább megérik második kiadásukat, semmint kihalnának.²

Tekintély

Arról a tekintélyről akarok elsőként beszélni, ami az első leírt betű előtt van. Ami nem a szöveg következménye, azaz hogy annak elismerése átszármazik a szerzőre,³ arra a hűs-vér figurára, aki közöttünk él, közértbe jár és (jó esetben) pénzzel fizet Hanem a szöveg előtt jár. És az is lehet, hogy erről gondolkodni fölöslegesnek tűnik. Egyesek azt mondják, ilyesfajta tekintély nincs. Tévednek. Mások azt mondják, az ilyesfajta tekintély léte evidencia, amelyen a tudományos diskurzus alapszik. Igazuk van, de ha nem akarnak a szöveg és tekintély között tatóngó szakadékokról legalább megemlékezni, amikor tehát azok nyilvánvalóan vannak, akkor: vagy ők maguk is ilyen tekintélyek, vagy ilyen tekintéllyé akarnak lenni. (A félelemtől és ostobaságról ma nem akarok szót ejteni.) Tehát nem a szöveg tekintélyéről, és nem a szerzői tekintélyről akarok szólni. Hanem egy szövegfüggetlen önérvényesítő stratégiáról: trükkről, szemfényvesztésről. Szóval: miközben a szö-

⁹ Terstyánszky, i.m.

¹⁰ Karády, 1997, i.m.

¹ A szöveg elhangzott az Országos Neveléstudományi Konferencián (Budapest), 2004. október 20-án.

Hallgatóimmal a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Romológia Tanszékén második szemeszterre foglalkozunk a – szélesen értett – cigány népismeret tankönyveivel. Kutatószemináriumi keretek között pedig a jelenlegi tanévben a cigány népismeret könyveinek iskolai környezetben való használhatóságát, felhasználását is vizsgáljuk.

² Geertz, Clifford: Az értelmezés hatalma. Osiris, Budapest 1994:195.

³ Korántsem szándékom a szerzőről szóló diskurzusba belépni. A szerző az előadásban az a sokféle társadalmi-közéleti szereppel bíró emberi lény, aki *mellesleg* szöveget is ír.